

On the example of art by Ilya Repin, in particular his work on the theme of the Cossack, conducted a general analysis visual type of ethnographic sources and determine their scientific potential, historical and ethnographic value.

Key words: ethnographic sources, realism, art of the XIX century, Ilya Repin, the life of the Ukrainian Cossacks, the Zaporozhian Cossacks.

До редакції надійшла 30.03.2016.

УДК 94 (477) «XIX»

© Катерина Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

МОВНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ ЯК РЕАКЦІЯ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В СЕРЕДОВИЩІ СТАРОЇ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ

У другій половині XIX ст. українська мова, як ключовий фактор національної само ідентифікації, виступила об'єктом заборон з боку імперської влади. Царський уряд вдався до офіційних приписів та розпоряджень з метою унеможливити розповсюдження українського друкованого слова. На тлі суспільно-політичної ситуації діяльність українофільських організацій співвідносилась з сепаратизмом. Їх діячів переслідували, арештовували, відправляли на заслання. Зазначені процеси мали потужну передтечу в особі плеяди визначних представників наукової еліти, що визнавала українську мову та культуру самостійним та самодостатнім національним продуктом.

У статті розглядаються аспекти формування національної ідеї в середовищі Старої Київської громади (далі – СКГ) на тлі офіційної мовної політики російського уряду. Показано реакцію влади на пошкваллення національної свідомості українського народу, яке відбувалося завдяки педагогічно-просвітницькій та культурно-науковій роботі українофільської інтелігенції. Важливою віхою у цьому процесі стала діяльність СКГ. Її представники активно підтримували та поширювали українофільські ініціативи в освіті, науці та культурі. Реакцією на цю ситуацію стала поява документів, що забороняли використання української мови з метою просвітництва. Часи Валуєвського циркуляру та Емського указу були одними з найскладніших для розвитку української культури та суспільної думки.

У тексті публікації наводиться значна частина цитат з тематичних документів, тверджень науковців, що стосуються стану розвитку української мови у XIX ст. Автором доводиться ключова позиція про те, що українська мова виступала, як основний чинник формування національної ідеї, що відстоювалась на культурному та реалізувалась на політичному ґрунті.

Ключові слова: Стара Київська Громада, українська мова, національна ідея, ідентичність, політика царизму, документ.

...пока на южнорусском языке не будут сообщаться знания, пока этот язык не сделается проводником общечеловеческой образованности, до тех пор все наши писания на этом языке – блестящий пустоцвет.

М. Костомаров¹.

Мова – це ознака, за якою визначають існування окремого народу, самостійності держави. За допомогою мови нація може повірити у власні сили, виявити свою ідентичність, виокремитись серед інших. У передмові В. Шандри до збірки документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)»

зазначається теза про те, що у конструюванні української нації її творці вважали спільність культури і мови наріжним каменем, суттєвою ознакою повноцінної характеристики народу [24, с. XVIII].

У вітчизняній історіографії питання мовної політики неодноразово ставало предметом уваги провідних дослідників національного руху XIX ст. Зокрема, окремі сюжети висвітлені в монографічних працях А. Катренка, Л. Іванової, Р. Іванченко, В. Сарбея, О. Доніка та ін. [6; 8; 9; 11; 22].

Слід відмітити, що по відношенню до українського націєтворення питання мовного фактору присутнє у західній історіографії у розумінні його важливого політичного контексту. Так, за схемою чеського історика М. Гроха, визначено три фази розвитку українського національного

¹ Костомаров М. О преподавании на южнорусском языке / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309.

руху – академічна, культурницька і політична. Перша фаза синхронізується з кінцем XVIII – початком XIX ст., друга з серединою та другою половиною XIX ст., третя – з початком XX ст. У означеній системі координат саме з другою фазою пов’язується питання значення мови, як націєутворюючого чинника. Канадський історик українського походження С. Єкельчик, зокрема, зазначає, що у класичному трактуванні західної історичної (українознавчої – *К.Н.*) думки, – «...це період, коли народна розмовна мова стає мовою книжок і викладання у школах всіх рівнів, це час заснування наукових товариств, відкриття кафедр в університетах, розвитку преси, видання спеціальної (наукової тощо) літератури народною мовою. Частина цих показників з’явиться лише в пореволюційній Україні, але частина відповідає вже добі Шевченка та громадівців» [8, с. 122]. Крім цього, дослідник зауважує на тому, що в західній історіографії побутує думка, що вже Кирило-Мефодіївське братство намагалося перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку.

На переконання як вітчизняних, так і західних вчених (Е. Сміт, П. Кононенко), саме мова належить до ключових ознак існування нації. Російський історик О. Міллер наголошує: «літературна мова, що спирається на міцний фундамент народної говірки, набирає символічної, національно-репрезентативної ролі і здатна конкурувати з російською. До того ж, саме вона виявилась маркером, що допоможе з’ясувати етнічні межі проживання українців» [24, с. 28].

Попри значну актуальність вивчення етапів формування української мови як визначального чинника націотворення, у вітчизняному історіописанні бракує сфокусованих праць, які розкривають конструктивний внесок громадівського руху в цю справу. Предметно до питання аналізу мовної політики в контексті діяльності українських громад у другій половині XIX ст. зверталися вітчизняні дослідниці Н. Побірченко, С. Рубашова [18; 19].

У згаданій передмові до збірки документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» її автор подає комплексний аналіз мовного питання в Російській імперії на основі документів з вітчизняних архівів, що стали визначальними в історії становлення української літературної мови, як основного чинника у формуванні національної ідентичності. Зокрема, вміщені документи, в яких йдеться про заборону діяльності Кирило-Мефодіївського братства, видання та

розповсюдження творів Т. Шевченка, який на думку тогочасного цензора, «сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания» [24, с. 9], М. Костомарова, П. Куліша; заборони на використання латинського алфавіту для друкування українських творів, аби не допустити їх поширення. Крім зазначеного, велика кількість документів відноситься до періоду існування Старої Київської громади (1860–1890 рр.). Значна їх частина стосується передумов та наслідків Валуєвського циркуляру та Емського указу, а саме заборони друку українських видань: наукових праць, фольклорних та етнографічних матеріалів, художньої літератури, перекладів тощо. Загалом у збірці подано 196 документів, 57 з яких ілюструють утиски та заборони щодо діяльності Громади в цілому та окремих громадівців зокрема. Серед цих матеріалів варто вирізнити: офіційні постанови, укази, донесення, особисті документи (листи) та ін. Ці документи засвідчують переслідування членів СКГ з боку царського уряду на ниві наукового та культурного поступу. З-поміж відомих прізвищ діячів громадівського руху згадуються: П. Куліш, Т. Рильський, Л. Глібов, О. Кониський, В. Лобода, Д. Пильчиков, П. Чубинський, О. Кістяківський, В. Беренштам, С. Ніс, І. Андрущенко, В. Синьогуб, В. Білозерський, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Мова, П. Житецький, І. Житецький, Н. Тумасов, Т. Біленький, М. Белінський, В. Науменка, І. Нечуй-Левицький, М. Комаров, О. Лоначевський-Петруняка, М. Лисенко, М. Старицький, Ф. Вовк, Б. Грінченко, Є. Чикаленко.

Важливість мовного фактору, як консолідуючого чинника у формуванні основ самоусвідомлення українцями себе, як окремої нації, підкреслює низка наукових розвідок першої половини XIX ст., що показали процес еволюції українського «наречія», як самодостатньої лінгвістичної одиниці.

На початку XIX ст., у 1805 р., мовознавець О. Павловський, створив першу українську граматику «Обозрение малороссийского наречія», що у 1818 р. була надрукована Російською Академією наук під зміненою назвою «Грамматика малороссийского наречія». У супровідному листі до Академії автором було, по суті, відмічено про набуття українською мовою статусу самостійного суб’єкту культурно-суспільного (а відтак і політичного – *К. Н.*) діалогу. З-поміж іншого, О. Павловський зазначає, що російська мова «полудення Росії» (України – *К.Н.*) змінилась настільки, що «составляет почти язык другого народа». Стосовно цього вважаємо за доцільне

навести елементи заочної полеміки щодо вказаної думки, представлені у листі ректора харківського університету І. Рижського до Російської Академії наук, який, ознайомившись з окремими «летописями», написаними місцевим «наречієм», відмітив іншу обставину, а саме, що ця (українська – *К.Н.*) мова наближається до великоросійської. «Заключая изъ сего, что будетъ время, (и можетъ быть скоро), что цветущий в Малороссии леть за 150 и более языкъ симъ образимъ придетъ в совершенное забвение» [21, с. 4].

Таким чином, маємо два протилежні бачення щодо оцінки вектору асиміляції «народного» мовного компоненту на території України. Усвідомлення існування потужного побутового та культурного спадку, зневажливо названого «наречієм», в подальшому зумовило розгортання двох ідеологічно протилежних доктрин. Виразниками однієї з них виступила офіційна імперська політична еліта, що не бажала визнання української мови окремою самодостатньою одиницею, а іншої – плеяда представників наукової інтелігенції, об'єднаної спільним українофільським баченням, яка упродовж 40–50-х рр. XIX ст. заявила свою контрверсію, що втілилася у відповідних працях.

Зокрема, 1827 р. з'явився збірник українських народних пісень та казок, який увібрав у себе цінний матеріал з народного життя – «Малоросійскія песни», – під редакцією М. Максимовича, відомого українського етнографа, філолога, першого ректора університету Св. Володимира. У передмові до цього збірника автор надає велике значення народній мові, яка, по суті, закарбувала та зберегла в собі генетичний код майбутньої української нації: «языкъ совершенствуется изследованиями остатковъ (тобто народної творчості – *К.Н.*) отъ прошедшаго, въ коихъ онъ ближе къ своему корню, следовательно чище въ составе и крепче въ силе» [23, с. II]. А. Лобода у статті «Заслуги М. А. Максимовича въ области языка и словесности», розкриваючи особистий внесок вченого в розвиток мови, говорить, що він «уже исходилъ изъ взгляда на языкъ, какъ на первостепенный фактор въ развитіи народа и литературы» [14, с. 113].

Етнограф та мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський відзначав різку відмінність українців від «северного собрата» «типом, языком, одеждой, нравами и обычаями» [3, с. 7]. Ним було створено «Словарь малорусского наречия», в якому, за твердженням автора, в алфавітній послідовності було зібрано та розміщено усі слова «существующіе в малорусском наречіи». Частина словника, від «А» до

«З», у 1855 р. була опублікована в «Известиях Императорской Академии наук» та в окремому відбитку. Характеризуючи зв'язок сучасної йому народної (української – *К.Н.*) мови із слов'янською, дохристиянського та дотатарського періоду О. Афанасьєв-Чужбинський стверджував: «не можна сказати, що це наріччя сильно віддалилося від свого першоджерела <...> трапляються не лише слова, а й цілі звороти, що до нині існують в малоросійській мові» [3, с. 43]. Аналізуючи відповідність між побутовою та офіційною мовною традицією, що склалася у пізніший період, вчений стверджує, що на відміну від сполонізованих та зрусифікованих офіційних текстів, «народна мова і пісні – ті самі, що у древню епоху» [3, с. 49].

Бажання вивести українську мову на рівень офіційного письменства було одним із першочергових завдань прогресивних представників культурно-наукової еліти. На початку другої половини XIX ст. П. Куліш – етнограф, мовознавець, письменник, автор першої фонетичної абетки, що лягла в основу сучасного українського алфавіту, – характеризуючи процес розвитку української літературної мови та її взаємозв'язок з народною, зауважив на перспективі повноцінного застосування українського слова: «въ давню старовину слово наше було вже голосне и доладне, то чому бь же ёму <...> не вибратись изъ мови устной въ мову письменну?» [13, с. 22–34].

Про повноцінність української мови, як самодостатньої, вказував видатний лінгвіст, співзасновник об'єднання «Руська трійця», перший в історії професор руської словесності та автор «Словника української мови», що став першим і найбільшим українським діалектологічним словником, у якому подано повну картину «південно-західного говору українського наріччя» середини XIX ст. Я. Головацький. За висловом дослідника його постагі академіка К. Студинського, «народну мову вважав самостійною, природною, чистою, повноголосою, мужеско-сильною, виразистою» [23, с. II].

Представники громадівського руху 1860–1890-х рр. також декларували своє визначальне ставлення до мови, як до ключового сегменту державної та національної ідентичності. Тогочасні історики, етнографи, фольклористи, лінгвісти та письменники усвідомлювали її значущість та потенціал, як культурного феномену, що дає право на самоідентифікацію народу. З середовища громадівців вийшла плеяда визначних мовознавців (О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук, І. Срезневський), які поставили українську мову на один щабель з європейськими

мовами та довели природну автентичність і продемонстрували її беззаперечний спадковий зв'язок з давньоруською лінгвістичною традицією.

Віддаючи данину попередньому поколінню популяризаторів українського слова, І. Срезневський у листі до М. Костомарова (говорючи про письменника Г. Квітку), відзначив наступне: «первый сталъ употреблять малорусское наречие въ словесности русской не ради шутки и попытки, а какъ орудіе, сильнее всякаго другого могшее действовать на нравственный подъемъ значительной доли русскаго (українського – *К. Н.*) народа, и начавъ писать этимъ наречіемъ съ самостоятельнымъ умениемъ, привлечь къ уразумению особенностей малорусской доли русскаго народа техъ изъ великороссовъ, которые этого желали – кого подленникомъ, кого – переводомъ» [1, с. 12]. За О. Потебнею, мова є породженням і виявом народного духу, вона ж окреслює національну самість спільноти [25, с. 163]. У своїй оцінці значення мови, як державотворчого фактору, вчений виловлюється більш як прямолінійно. «Страны, в которых... связь единства языка между сословиями разорвана, как Малороссия, в некоторых отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя» [2, с. 179]. П. Житецький зауважував, що: «... народня мова <...> одержала рівні права в сім'ї інших літературних мов слов'янських племен на ґрунті об'єднання національних інтересів культурних верств і народу. Від народу через культурні верстви знов до народу – такий основний процес розвитку української літературної мови» [4, с. 7–28].

У одній з попередніх авторських публікацій нами висвітлювалися окремі аспекти формування національної ідеї в науковій та культурно-просвітницькій практиці СКГ [16]. Відштовхуючись від відомостей про мовну політику російського царату, що містяться в опублікованих працях науковців та наведені у згаданій вище збірці документальних матеріалів, спробуємо показати реакцію влади щодо застосування української мови у основних сферах діяльності цієї українофільської організації: освіті, науці, літературі, видавничій справі, культурі.

Формально, початок «мовного» протистояння між імперським урядом та діячами українофільського руху другої половини XIX ст. можна звести до факту перших згадок про це явище та його оцінок у документах сучасників.

У розпорядженні генерал-губернатора І. Васильчикова від 16 травня 1861 р. до виконуючого обов'язки попечителя Київського навчального округу Й. Міхневича зазначалося про факт створення студентами Київського університету

товариства «Українська громада»: «студенты здешнего университета образовали будто общество малороссов под названием «Украинская громада», что лица, принадлежащие к этому обществу, стремятся сблизаться с простым народом и прививать идеи о малороссийской национальности и независимости, что с этою целью рассылаются воззвания на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и что для распространения тех же идей выезжают здешние студенты в разные местности Малороссии и Украины» [24, с. 23].

У записці голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича «Про так званій українофільській рух», підготовленій для Особливої наради¹ було відмічено, що «перший приступ політичного українофільства» мав місце в 1861 р. в петербурзькому журналі «Основа», редагованому В. Білозерським та П. Кулішем. «Этот Белозерский стал тогда едва ли не главным двигателем украинофильской интриги, первой задачей которой было тогда проведение в преподавании народных школ малорусского наречия» [24, с. 121].

Політика модернізації та проведення реформ в Російській імперії зумовила можливість активно порушити питання використання української мови для освіти селян, наукових та літературних студій тощо. В цю справу активно включилася українофільська інтелігенція, яка поставила перед собою завдання просвітництва простого народу рідною йому мовою, «...языкомъ, отличающимся отъ великорусскаго граматическими формами, значениемъ словъ и складомъ речи, а потому распространение грамотности въ здешнемъ краю между здешнемъ сельскимъ населениемъ, – не въ смысле переучивания народа на чужой для него языкъ, <...>, – а съ целью принести ему грамотою истинную пользу» [26, с. 13].

Зачинателем цього процесу прийнято вважати М. Пирогова, під наглядом якого в Києві з'явилися перші недільні школи. На початковому етапі цієї діяльності питання книг для навчання українською мовою вирішувалося за допомогою «Граматки» П. Куліша та «Букваря южнорусского» Т. Шевченка. Останній у листі до М. Чалого (директора 2-ої Київської гімназії – *К.Н.*) писав: «Посылаю вам на показ 10 экземпляров моего Букваря а из конторы транспорта вы получите 1000 экземпляров. Добре було б, якби можна распускать його по уездных та по сельским школам» [18].

¹ Особлива нарада для припинення українофільської пропаганди, скликана Олександром II 1874 р.

Зазначена ініціатива уже тоді зазнала спротиву від чиновництва, зокрема, в повідомленні помічника начальника повітової поліції м. Канів генерал-губернаторові І. Васильчикову (травень 1861 р.) було зазначено про вилучення «Букварів» Т. Шевченка та ініціативу недопущення їх розповсюдження у сільських приходських школах повіту та Канівській недільній школі [24, с. 25]. Упродовж 1861–1862 рр. за ініціативою місцевих чиновників виявлення та вилучення букварів, написаних для навчання дітей у сільських школах малоросійською мовою мало місце й у низці повітів – Київському, Канівському, Житомирському, Луцькому [24, с. 25, 28, 30, 51].

Цікава характеристика процесу поширення мовного просвітництва в Україні досліджуваного періоду подається у статті російського публіциста М. Каткова, вміщеній в газеті «Московские ведомости» від 21 червня 1863 р., в якій автор переконаний, що «Україна не может иметь особого политического существования», розмірковує про шкідливість українофільства, неприпустимість формування української літературної мови та осуджує М. Костомарова за видання книжок для народної освіти: «По украинским селам начали появляться, в бараньих шапках, усердные распространители малороссийской грамотности, и начали заводят малороссийские школы, в противность усилиям местного духовенства, которое вместе с крестьянами не знало как отбиться от этих непрошенных просветителей. Пошли появляться книжки на новосочиненном малороссийском языке. Наконец, одним профессором, составившим себе литературную известность, торжественно открыта национальная подписка для сбора денег на издание малороссийских книг и книжек» [24, с. 68].

Окрім суперечливого ставлення до освітньої діяльності громадівців, що спиралася на «народну» мову, негативно сприймалася й перспектива її застосування у богослужіннях. Безумовно, прецедент з Кирило-Мефодіївським братством та стилістикою його програмних документів не міг залишити без уваги мовно-релігійний фактор¹. Намагаючись виконати свій негласний обов'язок впровадження ідеологічної цензури, високопоставлене духівництво ще до фактичної появи громадівського руху намагалося не допускати використання української мови в богослужіннях. У висновку ректора Київської духовної семінарії архімандрита Антонія цензур-

¹ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / Микола Іванович Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – С. 15.

ному комітетові при Київській духовній академії про небажаність публікацій «українськомовних» проповідей від 17 грудня 1847 р. зазначалося наступне: «язык, <...> есть самый грубый, провинциальный и площадный, на котором не только печатают, но и говорят церковные поучения, по моему мнению, не следует, дабы под предлогом общенародности, ложной простоты не искажать русского языка, а найпаче не подвергать уничтожению церковную кафедру и проповедуемое с ней Слово Божье» [24, с. 14].

Конспірологічну теорію щодо поширення української мови наведено в анонімному листі від «благонамеренных малороссов» до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукова про можливі політичні наслідки та шкоду, яку може завдати державі переклад Біблії українською мовою, який датується 4 березня 1863 р., зазначається, що «сепаратисты-хохломы выбивались из сил, чтобы прибрать к своим рукам народное образование, навязать сельским школам свои возмутительные «Грамматки» и учебники, но увидев, что народ малорусский и духовенство оттолкнули от себя их непроходимую услугу с негодованием, они затеяли дело сверху и состряпали следующее умозаключение: если нам удастся выхлопотать перевод Св. Писания на полупольское наречие малороссов, дело наше будет выиграно; затея наша, на первый взгляд, невинна и даже благородна, авось поймутся, там уже к этому крепкому камню нетрудно будет пристроить обособление языка, потом жизни, потом и национальности» [24, с. 59]. Реакцією на згаданий лист стало повідомлення київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Анненкова до начальника Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукова, в якому він зазначає: «обращаясь к упоминаемому в письме вопросу о переводе на малороссийский язык Священного Писания, я должен сказать: язык малороссийский есть язык простонародья, не имеющий ни грамматики, ни литературы, и до того беден, что на нем нельзя выразить никакого отвлеченного понятия, и для того, чтобы передать на этом языке высокие истины откровения, как справедливо замечает автор письма, пришлось бы сочинять чуть не половину слов» [24, с. 61].

Посилення несприйняття будь-яких ініціатив членів СКГ з впровадження української мови у різних сферах суспільного життя та вбачання у цих практиках сепаратистських задумів, зрештою призвело до появи реакції на вищому офіційному рівні. У поданні голови Київського цензурного комітету О. Новицького до міністра внутрішніх справ П. Валугева, окрім загальновідомого твер-

дження про відсутність «особеного малоросійського язика», заслуговує на увагу приведена у ньому перекладна цитата однієї з польських пропагандистських брошур («Ручаюсь, что соединимся. Слово к братьям полякам в тяжбе польско-русской»): «Малороссияне говорят и пишут свои сочинения на малороссийском языке, а поляки радуются тому и поддерживают литературу, дабы этим самым убедить свет и москалей, что Русь не есть Москва» [24, с. 73]. Спираючись на подання О. Новицького, П. Валуєвим було видано розпорядження до Київського цензурного комітету (циркуляр), згідно якого «в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы». Відповідно будь-яке інше книгодрукування заборонялося, в тому числі і релігійного змісту [24, с. 79].

Після виходу цього документу тиск на українофільство продовжився. У статті «Наступ реакції на школу в 1860-х роках» історик Л. Миловидов виділяє 1866 р., як один із ключових проявів реакції влади на український культурницький рух. Зокрема, в одному з наведених ним документів таємної справи щодо чернігівської гімназії зауважується: «...книги, печатання на малороссийском языке отнюдь не должны быть допускаемые к употреблению по сельским школам» [15, с. 49].

Одним із проявів принципово жорсткої реакції (переслідування, стеження, арешти, заслання) по відношенню до просвітницької та наукової діяльності представників СКГ, що мала місце у 1860-х рр., виступили процеси подальшого офіційного заперечення та невизнання українського науково-творчого сегменту. Зазначена ситуація проявила себе у культурно-мистецькій галузі у середині 1870-х рр.

У контексті теми, що розглядається, важливо відзначити вплив на реакційні дії уряду діяльності наукового цеху представників українофільської інтелігенції. Найвідомішим та водночас найбільшим науковим осередком, на базі якого розгорнулися українознавчі студії, виступив Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, створений у 1873 р. [5]. Україномовний контент історико-етнографічних, етнологічних, мовознавчих та інших наукових практик дозволив учасникам СКГ, задіяним у роботі Відділу, не лише зібрати та узагальнити величезний масив унікальної фактологічної інформації, а й по факту сформувати ідеологічне підґрунтя для майбутнього самовизначення українців, як окремої нації.

У передмові до праці «Заборона українства 1876 р.» Ф. Савченка, автор, цитуючи щоденник члена Київської громади Ф. Вовка, зазначає, що у Південно-Західному відділі Імператорського Російського географічного товариства громадівці, працюючи над науковими дослідженнями з української історії, етнографії, фольклору, філології мали змогу «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України» [20, с. VIII]. В умовах утвердження нових форм політичного життя та розгортання осередків ідеологічної діяльності, відбулося пожвавлення українського національного руху. У записці начальника Київського губернського жандармського управління В. Новицького, надісланій київському, подільському і волинському генерал-губернаторові О. Ігнат'єву, про українофільський рух 70–80-х рр. XIX ст., в якій він характеризує його, як існуючу в тогочасному суспільстві політичну течію, повідомляється про те, що ініціатива створення типографії в Женеві і випуск «революційного» журналу «Громада» «принадлежит всецело этой партии», що в свою чергу сприяла революційним діячам [24, с. 232].

У передньому слові до женецького журналу «Громада» його редактор М. Драгоманов відзначає вагомий внесок своїх сучасників, свідомих українофілів-громадівців, у справу національної самоідентифікації: «Саме в XIX ст. письменним людям на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вони були й чим мусять бути» [7, с. 17].

Завдяки частковому оминанню цензурою, в досліджуваний період у культурно-суспільному процесі утвердилась література. Потужною передтечею літературним діянням членів СКГ послуговували твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, А. Свидницького, Ганни Барвінок, О. Кониського, С. Руданського та ін. У зазначеній статті М. Каткова, у притаманній йому критичній манері, автор описує ситуацію вітчизняного літературного поступу: «И вот мало-по-малу из ничего образовалась целая литературная украинофильская партия, вербуя себе приверженцев в нашей беззащитной молодежи. <...> Из ничего вдруг появились герои и полубоги, предметы поклонения, великие символы новосочиняемой народности. Явились новые Кириллы и Мефодии с удивительнейшими азбуками, и на Божий свет был пущен пуф какого-то небывалого малоросийского языка» [24, с. 68].

Член Громади І. Нечуй-Левицький у повісті «Хмари», яка була написана у 1870-х рр., і зазна-

ла значного впливу цензури, автор в художньому слові зумів зобразити суспільно-політичне становище України з її національним пробудженням і русифікаційною політикою влади, визначивши місце мови в боротьбі за окремішність та європейськість. Зазначена ситуація, змальована ним у промовистому діалозі головного героя з представниками місцевого духівництва: «Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія.

– Якої вам мови ще треба? Нащо вам інша мова? Це ж недурно, що ви встоюєте за якусь мужичу мову. Це вже сепаратизм!» [17, с. 342].

У Журналі Особливої наради, скликаній Олександром II, із пропозиціями щодо заборони української мови у сфері художньої, просвітницької та публіцистичної літератури давалася наступна характеристика тогочасному літературному процесу: «Стремление киевских украинофилов породить литературную рознь и, так сказать, обособиться от великорусской литературы, представляется опасным». Зазначена нарада була скликана з метою припинення «распространения в народе посредством печати мысли о самостоятельности малорусского языка и народности» [24, с. 131]. Виданий за результатами наради Емський указ остаточно визначив нелегальне становище української мови та ставлення до неї, як критерію національної самоідентифікації. Ним же визначалася заборона її використання в літературі та театральному мистецтві. Наведемо фрагмент тексту вище згаданої записки В. Новицького, де описано ставлення до українського театру. «Театральные представления труппою малороссийских актеров, разъезжающих по России в известные толь-

ко местности, служат только пунктами сборищ, грубых оваций, кои проявляют и проводят только антагонизм между великороссиянами и малороссиянами, но отнюдь не насыщают зрителей творчеством несуществующей малороссийской литературы, которую силятся во что бы то ни стало создать и вселить в зрителей воспоминания о прошлых, забытых подвигах украинского казачества, имевшего будто бы историческую, политическую самобытность и обособленность» [24, с. 234–235]. У повідомленні Головного управління у справах друку виконуючому обов'язки київського окремого цензора з іноземної цензури від 2 червня 1887 р. зазначалося про виявлення та заборону поширення в Росії трьох нотних зошитів громадівця М. Лисенка «на малороссийском наречии» «Збірник українських пісень» та «Музики до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка» [24, с. 226].

Шлях відвойовування українською мовою свого життєвого простору був складним, оскільки імперія розцінювала будь-який крок у цьому напрямі, як прояв політичного сепаратизму. Різка реакція влади на пожвавлення українського руху, зокрема, діяльність представників Старої Київської громади, пояснювалась побоюваннями, що з боку українців будуть виступи подібні до польської революції 1863 р. На думку сучасника, чиновника В. Веледницького, «целью украинофилов была та же революция, но только при посредстве слова и пера» [24, с. 163]. Заборони щодо української мови, впроваджені царським урядом упродовж другої половини XIX ст. мали на меті не дати їй бути визначальним елементом в процесі творення української ідентичності, а відтак спрямовувались на недопущення розвитку української національної ідеї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток Єремія. Г.Ф. Квітка і М.П. Погодін. До історії літературних відносин / Єремія Айзеншток // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1928. – Кн. 2. – С. 12.
2. Айзеншток. І. Матеріали з громадського і літературного життя України / І. Айзеншток // Україна. – Київ, 1927. – С. 179.
3. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Нариси Дніпра / О.С. Афанасьєв-Чужбинський. – Львів : Апріорі, 2016. – 544 с.
4. Богумил О. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського / О. Богумил, П. Житецький // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 2. – С. 7–28.
5. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60-90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / Катерина Грицик // Мандрівець. – № 6. – 2014. – С. 22–28.
6. Донік О.М. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років / О.М. Донік. – К. : Кріон, 2012. – 240 с.: іл.
7. Драгоманов М. Нарис української соціалістичної програми (Передне слово до «Громади»). Вид. 2 / М. Драгоманов. – К. : Серп і молот, 1918. – С. 85.
8. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / Сергій Єкельчик. – К. : КІС, 2010. – 272 с.
9. Іванова Л.Г. Громадівський рух в 60-х рр. XIX ст. / Л.Г. Іванова. – К., 1999. – 128 с.
10. Іванова Л.Г. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л.Г. Іванова, Р.П. Іванченко. – К. : МІЛП, 2000. – 351 с.

11. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Ч. 2. 60–90-ті роки ХІХ ст. : навч. посіб. для студ. іст. ф-ту / А.М. Катренко. – К., 1999. – 189 с.
12. Костомаров М. О преподавании на южнорусском языке / М. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 309–313.
13. Куліш П. Дві мови, книжна і народна / Пантелеймон Куліш // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.
14. Лобода А.М. Заслуги М.А. Максимовича в области языка и словесности. / А.М. Лобода / Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. Книга вовенадцатая / Издана под ред. Н.П. Дашкевича. – Киевъ : Лито-типография Т. Г. Мейндера, 1904. – С. 111–117.
15. Миловидов Л. Наступ реакції на школу в 1860-х роках. Два документи з таємної справи чернігівської гімназії // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1928. – Кн. 4. – С. 49.
16. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини ХІХ ст. (до історії Київської Громади) / Катерина Нагайко // Український історичний збірник. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 186–195.
17. Нечуй-Левицький І. Твори: в двох томах / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 631 с.
18. Побірченко Н.С. Життя задля просвіти українського народу / Н.С. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. 1. – 2002. – С. 211–217.
19. Рубашова С.О. Мовне питання в діяльності українських громад 60-х рр. ХІХ сторіччя / С.О. Рубашова // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. – 2006. – Вип. 8. – С. 133–137.
20. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків; Київ, 1930. – 415 с.
21. Савченко Ф. Українська мова перед Російською Академією наук у 1805 р. / Федір Савченко // За сто літ. – К. : Державне видавництво України, 1930. – Кн. 5. – С. 4.
22. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
23. Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Кирило Студинський. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, 1905. – 594 с.
24. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, та ін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
25. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002. – С. 162–164.
26. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 11–16.
27. Шевелів Б. Петиції українських Громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 / Борис Шевелів // За сто літ. – К.: Державне видавництво України, 1929. – Кн. 3. – С. 11–16.

© *Екатерина Нагайко*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА КАК РЕАКЦИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В СРЕДЕ СТАРОЙ КИЕВСКОЙ ГРОМАДЫ

Во второй половине XIX в. украинский язык, как ключевой фактор национальной самоидентификации выступил объектом запретов со стороны официальных властей. Царское правительство прибегло к документальным предписаниям и распоряжениям с целью сделать невозможным распространение украинского печатного слова. На фоне общественно-политической ситуации деятельность украинофильских организаций приравнялась к сепаратизму. Их деятелей преследовали, арестовывали, отправляли в ссылку.

Указанные процессы имели мощную основу в лице плеяды выдающихся представителей научной элиты, которая признавала украинский язык и культуру самостоятельным и самодостаточным национальным продуктом.

В статье, на фоне официальной языковой политики российского правительства, рассматриваются аспекты формирования национальной идеи в среде «Старой Киевской громады». Показано реакцию официальных властей на оживление национального сознания украинского народа, которое происходило благодаря педагогической, просветительской, культурной и научной работе украинофильской интеллигенции. Важной составляющей этом процессе была деятельность «Старой Киевской громады». Ее представители активно поддерживали и распространяли украинофильские инициативы в образовании, науке и культуре. Реакцией на эту ситуацию стало появление документов, запрещающих использование украинского языка в целях просвещения. Времена Валуевского циркуляра и Эмского указа были одними из самых сложных для развития украинской культуры и общественной мысли.

В тексте публикации приведена значительная часть цитат из тематических документов и утверждений ученых, касающихся состояния развития украинского языка в XIX веке. Автором статьи отстаивается ключевой тезис о том, что украинский язык выступал основополагающим фактором формирования национальной идеи, которая отстаивалась на культурной и реализовалась на политической почве.

Ключевые слова: Старая Киевская Громада, украинский язык, национальная идея, идентичность, политика царизма, документ.

© *Katerina Nahaiko*
(*Pereyaslav-Khmelnytskyi*)

LINGUISTIC ASPECTS TSARIST POLICY AS A REACTION TO THE FORMATION OF A NATIONAL IDEAS IN OLD KIEV COMMUNITY

In the second part of XIX century ukrainian language, as a main factor of national identity became an object of official government's prohibition. Imperial government used official instructions and decrees to make the circulation of ukrainian language in press impossible. On the background of the social and political situation the actions of ukrainophilling organisations were correlated with separatism. This figures were arrested or exiled.

The marked processes had a powerfull forerunner in the person of pleiad which consisted of outstanding scientific elite's representatives, who accepted ukrainian language and culture as an independent and self-contained national product.

The article deals with the aspects of national idea's creation in the Old Kyiv community's surroundings on the background of russian government's official language policy. It shows the response of official government to the ukrainial people's national consciousness revival, which took place owing to pedagogical, educational, cultural and scientific work of ukrainophilia's intellectuals. The Old Kyiv Community's activity became an important boundary mark in this prosses. It's representatives were actively supporting and disseminating ukrainophilling initiatives in education, science and culture. The response to that situation was appearance of the documents which banned ukrainian language's use with the enlightenment purposes. The period of The Valuev Circular and Ems Decree was one of the most difficult for the progress of ukrainian culture and public ideas.

Quotes from the specialized documents, scintists' statements which deal with the ukrainian language's status of development in the XIX century, took a considerable part of the author's publishing text. The author proves the idea of ukrainian language as a main factor of national idea's forming, which was stood up on the cultural, and realised on the political foundation.

Language is a feature, which indicates existing of the separate nation and state independence. By means of the language, nation can believe in it's own force, reveal it's identity, distinguish belong other nations. In the domestic historiography the question of language policy was becoming the subject of attention of leading national movements' investigators for many times. In particular, separate topics are explained in the monographic works of V. Sarbey, O. Donick, L. Ivanova, R. Ivanchenko, A. Katrenko, N. Shyp and others.

We have to say, that the language factor question in it's understanding as an important political context in the relation with ukrainian national creation takes place in the western histiriography. Both, domestic and western scintists (E. Smith, P. Kononenko), are convinced, that language is one of the main factors on national existense. There is a significant actuality of studying the process of ukrainian language development as a determinant factor on national creation. In spite of this, the domestic historiography is lack of focused documents which reveal public movemets' constructive contribution in this act.

The desire for making the ukrainian language a part of official writing was the one of the progressive scientific elite's representatives most important aims. The public movements representatives of 1860–1890s proclaimed their determinant attitude to the language as a main segment of state andnational identity. The historians, ethnographers, specialosts in folklore, linguists and writers of that time realized it's amount and potential as a cultural phenomena, which gives right for national self-identification.

The policy of modernisation and making reforms in the Russian Empire caused the opportunity of actively putting the question of using the ukrainian language for education of peasants, literary studios etc. Ukrainophilling intellectuals have actively joined in this affair and put theirselves the task of common men's education using their native language.

Strengthening of rejection of any initiatives Old Kyiv community's members concerning introduction of ukrainian language in different spheres of public life, and regarding it as separative ideas finally resulted

the reaction on the higher official level. In the conditions of political factor's growth and the centers of political and ideological activity appearing, determinated situation caused the national movement's revival.

Keywords: Old Kyiv community, Ukrainian, national idea, identity, tsarist policy document.

До редакції надійшла 31.03.2016.

УДК 94:323.(438)(=161.2)(092) «1934.06/1937.01

© Олена Кір'янова
(Київ)

БОРОТЬБА РОМАНА ШУХЕВИЧА ТА УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕГРАЛЬНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ З РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (СЕРЕДИНА ЧЕРВНЯ 1934 Р. – ПОЧАТОК СІЧНЯ 1937 Р.)

Стаття присвячена важливому періоду боротьби українських інтегральних націоналістів, і зокрема Романа Шухевича супроти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої. Головну увагу приділено подіям, які відбувалися у житті Р. Шухевича після його арешту 17 червня 1934 р., зокрема, судовим процесам та перебуванню в концентраційному таборі в Березі-Картузькій до початку січня 1937 р.

Аналізуючи перебування Р. Шухевича у в'язницях, концтаборі та його участь у судових процесах (сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 р.), зроблено низку узагальнень: по-перше, перебуваючи в ув'язненні й під слідством, Роман мужньо витримав усі випробування і залишився вірним своїм націоналістичним переконанням; по-друге, під час Варшавського (18.11.1935 – 13.01.1936 рр.), де був лише у статусі свідка, і, особливо, Львівського (25.05. – 26.06.1936 р.) судових процесів, де перебував у списку обвинувачених під № 2, зразу ж після С. Бандери, Р. Шухевич тримався гідно, всі звинувачення у діяльності в ОУН відкидав, лише наостанок визнав, що є прихильником ОУН; по-третє, навіть, будучи два з половиною роки в ув'язненні, Роман не тільки зберіг повагу своїх побратимів-націоналістів, а й здобув шанування як у середовищі кримінальних злочинців (які поважають, насамперед, сильних особистостей), так і серед своїх опонентів – польських правоохоронців.

Ключові слова: Роман Шухевич, Організація Українських Націоналістів (ОУН), Крайова Екзекутива Організації Українських Націоналістів Західно Українських Земль (КЕ ОУН ЗУЗ), репресивно-каральна система Другої Речі Посполитої, інтегральний націоналізм.

Доцільність наукової розвідки про українського патріота, націоналіста Романа Шухевича проявляється в недостатньому вивченні його революційної боротьби проти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої в період сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 рр., коли його було заарештовано польською поліцією, а вже 6–7 липня заслано без достатніх доказів вини до щойно відкритого концентраційного табору в Березі-Картузькій. Розпорядження про його арешт було видане через два дні після вбивства Б. Перацького президентом Другої Речі Посполитої І. Мосціцьким – 17 червня 1934 р. Сподіваємося, що отримана в процесі дослідження інформація допоможе патріотично налаштованим українцям не тільки досягнути значення непересічної особистості Р. Шухевича у вітчизняному державотворчому процесі, а й практично використовувати здобутки і втрати, національно-визвольного руху 30–40-х років ХХ ст. у розбудові Української Самостійної Соборної Держави на початку третього тисячоліття.

Метою статті є вивчення і узагальнення літератури й опублікованих джерел про переслідування українських інтегральних націоналістів, і,

зокрема, Р. Шухевича репресивно-каральною системою Другої Речі Посполитої. Реалізація мети визначає завдання статті: простежити події, які відбувалися у житті Р. Шухевича після його арешту 17 червня 1934 р., зокрема, його змагальність з судовою системою, а потім перебування в концентраційному таборі в Березі-Картузькій, яке не тільки його не зламало, але ще більше загартувало для подальшої революційної боротьби. Об'єктом статті є боротьба Р. Шухевича та українських інтегральних націоналістів супроти репресивно-каральної системи Другої Речі Посполитої. Предметом статті є репресії польської правоохоронної системи супроти членів ОУН загалом, і Р. Шухевича, зокрема. Хронологічні рамки роботи (сер. червня 1934 р. – поч. січня 1937 р.), коли Р. Шухевич був позбавлений волі і перебував в ув'язненні. Територіальні межі статті окреслюють терени західноукраїнських земель першої половини ХХ ст., які входили до складу Другої Речі Посполитої (1918–1939).

Проведений комплексний аналіз джерел, досліджень і публікацій, в яких було започатковано розв'язання даної проблеми засвідчив, що заявлена тематика потребує подальшого фа-